

אירופה" – התוכנית השאפתנית להצלת שארית יהודי אירופה תמורת שני מיליון דולר שישולמו לא.א.ס. עובדה זו מלמדת, כי קשה להפריד בין שני ערוצי הפעולה של מרכז היהודים, הלגאלי והלא רשמי.

להשוואה בין דרכי הפעולה וקווי החשיבה של הנהגת יהודי סלובקיה והונגריה בתקופת השואה כמה טעמים:

הקשרים בין יהודי הונגריה לבין יהודי סלובקיה היו הדוקים תמיד, לרבות קשרי משפחה, עוד מימי המונרכיה האוסטרו-הונגרית.

כ- 30,000 מיהודי סלובקיה היו לאזרחי הונגריה בעקבות החזרת שטחים להונגריה הגדולה בבררות וינה ב- 1938.

יותר מ- 10,000 יהודים מסלובקיה מצאו מקלט בהונגריה לפני הגירושים ההמוניים בשנת 1942.

הקשרים שהיו בין המחתרות החלוציות בשתי הארצות והתיאום שנעשה בשאלות ההצלה והסיוע.

המשא ומתן שהתנהל עם אנשי הא.א.ס על הצלת יהודים תמורת שלמונים או סחורות, שהתחיל בסלובקיה ב- 1942, התחדש בהונגריה לאחר הכיבוש הגרמני ב- 1944.

"פרוטוקול אושוויץ" שנרשם בסלובקיה מפיהם של יהודים סלובקים שברחו מאושוויץ – רדולף ורבה ואלפרד וצלר – בתחילת אפריל 1944 השפיע, גם אם בצורה מוגבלת, על גורל יהודי הונגריה.

גורם הזמן וראשית הפתרון הסופי

מרכז היהודים הוקם בשנת 1940 על ידי ממשלת סלובקיה והתקיים עד שלהי 1944. בראשית דרכו דמה המוסד לארגון פילנתרופי הדואג להגירתם, להכשרתם המקצועית ולמצבם הסוציאלי של היהודים בסלובקיה. בראש המרכז עמד במשך שנה, עד למאסרו, היינריך שוורץ, ראש הקהילה האורתודוקסית.

בשנים 1941-1943 חלו שינויים מרחיקי לכת הן בתפקיד המרכז והן בהרכבו. ב- 1941 החלו סימונם ונישולם של יהודי סלובקיה, ולאחר מכן גירושם של שני שלישים מהאוכלוסייה היהודית, כ- 50,000 נפשות, למחנות המוות. "המחלקה לתפקידים מיוחדים" שהוקמה ביוזמת קצין הא.א.ס דיטר ויסליצני, היועץ לעניינים יהודים של ממשלת סלובקיה, ביצעה עוד קודם לכן את העברת היהודים מעיר הבירה ברטיסלבה לערי השדה ומאוחר יותר, ב- 1942, סיעה המחלקה ברישום היהודים לצורך הגירושים. בראש המחלקה עמד קרל הוכברג.

בסערת הגירושים התארגנה במסגרת מרכז היהודים "קבוצת העבודה" המחתרתית שבה פעלו יחדיו פעילים מכל הזרמים למען הפסקת הגירושים. קרל הוכברג נענה להפצרתו

של הרב דב בר וייסמנדל והעלה במפגש בין אנשי "קבוצת העבודה" לבין ויסליצני את עניין הפסקת הגירושים מסלובקיה ולאחר מכן את "תוכנית אירופה". התפקיד שמילא הוכברג אצל "פטרונ" ויסליצני בעניין הפסקת הגירושים מעלה בהכרח את השאלה, עבור מי ולטובת מי פעל כשתיווך במשא ומתן. האם לטובת אדונו ויסליצני או למען הצלת היהודים?

"קבוצת העבודה" פעלה גם אצל ראשי המדינה הסלובקית ואצל ראשי הכנסייה הקתולית; גם שם נעזרו חבריה במתן שוחד. כמו המשא ומתן עם הנאצים היה גם בפעילותה של "קבוצת העבודה" משום תרומה חשובה בהחלטה על הפסקת הגירושים להשמדה באוקטובר 1942. אחרי תשלום 50,000 דולרים לויסליצני הופסקו הגירושים מסלובקיה למשך שנתיים, והם חודשו על ידי האס.אס רק לאחר חיסול המרד הסלובקי האנטי-גרמני בספטמבר 1944. מתחילת 1944 עמד בראש מרכז היהודים אוסקר נוימן, מי שהיה ראש התנועה הציונית ומפעילי "קבוצת העבודה". פעילות חשובה אחרת של "קבוצת העבודה" הייתה איסוף מידע על השואה והפצתו. גם המידע שנרשם ב"פרוטוקולים" של אושוויץ, אותם דיווחים מפורטים של האסירים היהודים שנמלטו מן המחנה באפריל 1944 והגיעו לסלובקיה, הופץ על ידי חברי "קבוצת העבודה".

המועצה היהודית בבודפשט הוקמה על ידי אנשי האס.אס מקומנדו אייכמן, דיטר ויסליצני והרמן קרומי, יום לאחר כיבוש הונגריה על ידי הצבא הגרמני במרס 1944. היא הייתה מורכבת מאנשי הקהילה הניאולוגית והאורתודוקסית לשעבר ונציגי הציונים. הייתה זו ההנהגה המסורתית של יהודי הונגריה, ששבועות אחדים לאחר כניסת הגרמנים כבר מצאה עצמה עומדת מול התקדמותו המזורזת של הפתרון הסופי.

עד 1944 הייתה הונגריה מקום מקלט לעשרות אלפי פליטים יהודים מרחבי אירופה. היטלר עצמו אמר, כי הונגריה היא הגטו הגדול ביותר בכל אירופה, כי כל היהודים בורחים לשם. כל השנים ניסתה הונגריה לשמור על ריבונותה, ושלא כבמקרה סלובקיה, סירבה למסור את אזרחיה היהודים להשמדה. אבל לאחר הכיבוש ב- 1944 נתנה את ידה בהתלהבות לסימונם ולנישולם המהיר של כל היהודים ולגירושם הטוטלי של יהודי מחוזות הפריפריה במבצע בזק, שנמשך פחות מחודשיים. במהלכו שולחו לתאי הגזים באושוויץ כ- 450,000 נפשות. כשעוצר הונגריה מיקלוש הורטי שם קץ לגירושים הגדולים ב- 8 ביולי, נותרו בהונגריה הגדולה רק יהודי בודפשט והגברים שהיו בפלוגות עבודות הכפייה. ברור אם כן, שהקשרים שנבנו במרוצת השנים בין ההנהגה המסורתית של יהודי הונגריה למסד ההונגרי (בעיקר עם חצר העוצר הורטי) לא עמדו בעת מבחן, ולא היה די זמן ושהות להתגבשותה של הנהגה חלופית ולהפנמת המציאות החדשה של תקופת השואה שהתהוותה באינטנסיביות ובמהירות חסרות תקדים.

המועצות היהודיות שהוקמו בערי הפריפריה פעלו רק במשך כמה חודשים. הקשר בין לבין המועצה המרכזית בבודפשט נותק בגין איסור התנועה שהוטל על היהודים ללא

אישור. לא היה קשר גם בין גטו אחד למשנהו. בבית המועצה בבודפשט הוקמה "מחלקת הפרובינציות". פעיליה שמרו על קשר כלשהו עם היהודים במחוזות. אנשים בודדים הצליחו להגיע מערי השדה לעיר הבירה ומסרו ידיעות על הנעשה שם. אופיינית לחוסר הוודאות על גורל היהודים במחוזות היא העובדה, שכחודשיים לאחר שכמעט כל יהודי ערי השדה שולחו לאושוויץ, באוגוסט-ספטמבר 1944, נשלחו שליחים על ידי המועצה היהודית בבודפשט למקומות רבים בפרובינציות כדי לבדוק את השמועות על מה שקורה ליהודים שם והאם נותרו במקום עוד יהודים במספרים גדולים.

ניתן לקבוע, כי מועצת היהודים בבודפשט צייתה בדרך כלל להוראות ולצווים שהעבירו הגרמנים וההונגרים. עם זאת הם שלחו פניות ותלונות לממסד ההונגרי על מר גורלם של היהודים במחוזות ובגטאות וניצלו את קשריהם הקודמים כדי להיטיב את מצב היהודים עד כמה שאפשר. הם גם ניסו לפעול להפסקת הגירושים הגדולים. אבל הם לא נאלצו לעמוד מול הדילמה המוסרית הקשה של הכנת רשימות המגורשים; הגירושים שהתנהלו במחוזות בקיץ 1944 היו טוטליים והתבצעו לאחר ריכוז כל יהודי העיר בגטו למשך תקופה קצרה. הגרמנים לא נזקקו לרשימות מיוחדות של מגורשים, כפי שהיה בארצות אחרות.

ועדת העזרה וההצלה בבודפשט התארגנה בשלהי 1942. בראש הוועדה עמד רשמית אוטו קומוי, יושב ראש ההתאחדות הציונית בהונגריה. ואולם מנהיגה בפועל ו"הרוח החיה" בפעולתה היה ישראל קסטנר. הוועדה אמנם פעלה ב-1944 כמסגרת עצמאית ולא הייתה חלק מהמועצה היהודית בבודפשט, אבל שיתפה אתה פעולה בכמה תחומים.

דיטר ויסליצני, קצין האס.אס שניהל את הגירושים ואת המשא ומתן להפסקתם בסלובקיה, עבר עם הקומנדו של אייכמן להונגריה במרס 1944. הוא ביקש מהרב וייסמנדל מ"קבוצת העבודה" בסלובקיה מכתבי המלצה אל ראשי יהדות הונגריה, כאיש שאפשר להמשיך אתו את המשא ומתן על "תוכנית אירופה". המכתבים היו מיועדים לנציג האורתודוקסים במועצה היהודית פיליפ פריידיגר, לנציג הציונים ניסון קוהן ולברונית אדית ויס. היא אומנם לא ייצגה שום זרם או מסגרת פוליטית ביהדות הונגריה, אבל משפחתה הייתה אחת העשירות במדינה, ובין היתר הייתה הבעלים של תשלובת "ויס מנפרד", תשלובת ענק של תעשיית נשק ומטוסים שהימלר רצה להניח עליה את ידו. אבל היא שהתה במסתור מיום הכיבוש ויצאה את הונגריה עם בני משפחתה בחודש מאי 1944 בעקבות ההסכם להעברת התשלובת ל-25 שנה לידי נציג האס.אס קורט בכר.

פריידיגר התחיל במשא ומתן עם ויסליצני כבר במרס 1944 ומסר על כך דוח לראשי המועצה היהודית. הם היו אלה שהעבירו את 240,000 הדולרים הראשונים ששולמו לאס.אס כמחווה וכהפגנה של רצון טוב. גם כשקסטנר המשיך במשא ומתן עם אנשי האס.אס הוא הביא בסוד העניין, לפחות בשלבים הראשונים, את ראשי המועצה היהודית בבודפשט.

"אומנם הדיונים התנהלו בסודי סודות, אבל כבר בימים הראשונים הודלף שהגרמנים מוכנים לתת למספר מסוים של יהודים, ואולי לכל יהודי הונגריה, לצאת לחו"ל תמורת משלוחי סחורות מסוימות מאמריקה" – כותב בזיכרונותיו ארנו מונקאצ'י, מזכיר המועצה היהודית בבודפשט. גם יואל ברנד, פעיל ועדת העזרה וההצלה, שיצא בשליחות הידועה לקושטא כדי להביא את דבר עסקת "משאיות תמורת דם" לידיעת ראשי הסוכנות היהודית, עשה זאת שבכיסו מכתב חתום בידי ראשי המועצה היהודית.

הידיעות שהגיעו מ"קבוצת העבודה" בסלובקיה להונגריה לא הותירו ספק (להערכת הפעילים בסלובקיה), כי הגירושים שם הופסקו ב-1942 בעקבות המשא ומתן עם קצין האס.אס ויסליצני והתשלום של 50,000 דולרים. ויסליצני, יחד עם הקומנדו של אייכמן, הגיע להונגריה כדי להמשיך ולנהל את המשא ומתן על "מפעל ההצלה". אומנם הרב וייסמנדל הזהיר במכתב נוסף שכתב לפריידיגר, נציג האורתודוקסים, שסימון בטלאי צהוב וריכוז היהודים בגטאות הם שלבים מוקדמים לגירושים, אבל אזהרתו זו לא הביאה לנקיטת צעדים מיוחדים בקרב אנשי המועצה היהודית בהונגריה או ראשי הציבור היהודי בערי המחוז. כידוע נמשך המשא ומתן עם האס.אס גם בתקופה שבה גורשו כ-12,000 יהודים מדי יום מהונגריה לאושוויץ. קסטנר היה האיש המרכזי שסבר, כי בנסיבות המיוחדות שנוצרו בהונגריה פתח ההצלה היחיד ליהודים הוא המשא ומתן עם הגרמנים.

פרוטוקול אושוויץ בהונגריה

אין לנו ידיעות בדקות על המועד המדויק שבו הגיע דוח אושוויץ להונגריה. ידוע שמהונגריה הועבר הפרוטוקול לשוויץ, על ידי הדיפלומט הרומני מנוליו, ב-19 ביוני 1944. התיאור הראשון המהימן על אושוויץ פורסם בעיתונות השוויצרית והעולמית יחד עם הידיעה על הגירושים של מאות אלפי היהודים מהונגריה לאושוויץ. פרסום שתי הידיעות הללו ברבים הביא להתערבותם של האפיפיור ושל ראשי מדינות אצל עוצר הונגריה מיקלוש הורטי למען הפסקת הגירושים. ב-21 ביוני 1944 עלתה לדיון במועצת השרים בפרלמנט ההונגרי העובדה שהיהודים מהונגריה לא נלקחים לעבודה לרייך הגרמני אלא להשמדה בתאי הגזים. כמקור הידיעה צוינו השגרירויות ההונגריות בארצות הנייטרליות.

ידוע שבאמצעות חברי המועצה היהודית בבודפשט הגיע הפרוטוקול במישרין לידי עוצר הונגריה מיקלוש הורטי. ארנו פטו, מראשי המועצה, ניצל את קשריו בחצר השליט ההונגרי והגיע עם פרוטוקול אושוויץ אל בנו של הורטי, מיקלוש הורטי הצעיר. חבר אחר במועצה, שנדור טרק, נציג המומרים, הגיע אל כלתו של הורטי בעזרת המחותרת ההונגרית. על הורטי הופעלו לחצים גם מראשי הכנסיות שקיבלו לידם את דוח אושוויץ.

ב-26 ביוני הכריז הורטי "במועצת הכתר" שברצונו להפסיק את הגירושים מהונגריה, ואם הגרמנים רוצים להמשיך בכך שיפעלו בכוחות עצמם, ללא עזרה

מהז'נדרמריה ההונגרית. אומנם גם לאחר עצירת הגירושים הגדולים מהונגריה, ב-8 ביולי 1944, גירשו הגרמנים קבוצות קטנות מקרב האסירים בבתי הסוהר, אבל הגירושים ההמוניים נפסקו. חיי יהודי בודפשט והגברים בפלוגות העבודה, יותר מ-300,000 נפשות, ניצלו לפי שעה.

הקשרים הטובים של אנשי המועצה היהודית נוצלו לפעולה בקרב הנהלת הבנק הלאומי בבודפשט. ראשי הבנק היו מוכנים לפתוח את החשבונות הסגורים של הקהילה, למרות האיסור מטעם הגרמנים וההונגרים. הדבר אפשר למועצה לשחרר כספים על מנת לרכוש ולספק מזון לאלפי היהודים שהיו כלואים בבתי המעצר בחודשי הקיץ.

אחרי הפסקת הגירושים הגדולים הייתה רגיעה מסוימת ברדיפות היהודים, אבל הלחץ הגרמני לא פסק אף לרגע. ראשי המועצה היהודית המשיכו להפעיל את ערוצי הפעולה שעמדו לרשותם בקשריהם עם הממסד ההונגרי, עם הנציגויות הנייטרליות שהיו עוד בבודפשט, עם ראשי הז'נדרמריה ועם העוצר הורטי עצמו, כדי למנוע את המשך הגירושים. המפנה שהתחולל בעמדת שליט הונגריה עורר תקוות בלב פעילי ועדת העזרה וההצלה. אוטו קומוי, יושב ראש התנועה הציונית וחבר בוועד העזרה וההצלה, רשם ביומנו ב-22-23 באוגוסט 1944, כי הורטי הודיע על סירובו המוחלט להמשך הגירושים מהונגריה וכי ביקש לסלק את הקומנדו של אייכמן מהארץ. באותו יום ביקש אייכמן העברה מבודפשט, שכן אם לא יחודשו הגירושים אין לו מה לעשות בהונגריה. אבל יום לאחר מכן, ב-25 באוגוסט, הגיע מברקו הידוע של הימלר לבודפשט ובו הוראה על המשך גירוש יהודי הונגריה להשמדה.

הורטי נאלץ להבטיח לגרמנים לרכז את יהודי בודפשט מחוץ לעיר הבירה. ראש המועצה היהודית, שמו שטרן, הסביר לו בפגישה שהתקיימה ביניהם שהדבר מסוכן, שכן ריכוז היהודים מחוץ לבירה מאפשר לגרמנים לבצע גירושים פתאומיים. הורטי הבטיח לשטרן שלא יהיה ריכוז; ואכן, במשך כחודשים "לא מצא" הצלב האדום ההונגרי מקום נאות לריכוז היהודים והם נשארו בבודפשט "בבתים יהודיים", במעין גטו המפוזר בכל חלקי העיר.

ב-15 באוקטובר הכריז הורטי על הפסקת המלחמה לצד גרמניה הנאצית. בו ביום העלו הגרמנים לשלטון את מפלגת "צלב החץ" הפשיסטית והאנטישמית הקיצונית, שהייתה מוכנה להמשיך הן במלחמה והן ברדיפת היהודים. בתקופה זו נאלצו ראשי המועצה היהודית להפסיק את פעילותם ולהסתתר. למאבק על הצלת חיי יהודי בודפשט שהיו מרוכזים בגטו, כ-70,000 יהודים במספר, התגייסו הדיפלומטים הזרים בבירה ההונגרית וחברי המחתרת של תנועות הנוער החלוציות.

בין סלובקיה להונגריה

לא מעט דמיון בין מצב המועצה היהודית בבודפשט לבין מצב מרכז היהודים בסלובקיה אפשר למצוא בתקופה שלאחר הכיבוש הגרמני בשנת 1944. הקשרים שנבנו במרוצת השנים עם ראשי המדינה לא היו יעילים עוד. הטיפול בענייני היהודים הועבר לידי האס.אס; כאשר הגיעה עת הגירוש להשמדה עשו זאת אייכמן בהונגריה ואלויס ברונר בסלובקיה. לראשי הציבור היהודי לא הייתה שהות להתארגן לקראת המציאות שהתהפכה ולגבש קווי פעולה חדשים בהתאם למצב החדש. אוסקר נוימן, ראש מרכז היהודים וחבר ב"קבוצת העבודה", המשיך לתלות את תקוותיו בדיטר ויסליצני, אבל הוא כבר לא היה במקום.

גיזי פליישמן וטיבור קובאץ', חברי "קבוצת העבודה", ניסו לפעול על ידי מתן שוחד ו"הצלה בדרך עבודה" כמו קודם, אף שנאמר להם מבעוד מועד שבואו של ברונר פירושו חידוש הגירוש לאושוויץ. הם לא הזהירו את היהודים לעזוב הכול ולנסות להיעלם. יתירה מזו, הם פרסמו את הוראת הגרמנים בדבר ריכוז היהודים במחנה סרד, כי קיוו שתוכניתם הכלכלית והשתדלותו של קסטנר אצל קצין האס.אס קורט בכר למענם יצילו את היהודים מגירוש.

כשנפרץ המשרד של מרכז היהודים ונגנבו רשימות היהודים הם הלכו להתלונן אצל אלויס ברונר. גם גנבת הכרטסת לא הזיזה אותם מהקונספציה הקודמת ולא הדליקה עדיין נורה אדומה. למחרת החל המצוד הגדול של יהודי ברטיסלבה וכמה ימים לאחר מכן, ב-30 בספטמבר 1944, יצאה הרכבת לאושוויץ.

חברי "קבוצת העבודה" בסלובקיה של ספטמבר 1944, עת התחדש גירוש היהודים לאושוויץ, היו אנשים בעלי ניסיון עשיר בפעילות ציבורית ובמאמצי ההצלה שעשו. הם פעלו במשך שנים לבלום את הפתרון הסופי, הם ידעו בדיוק מה קרה בסלובקיה, בפולין, בהונגריה ובאושוויץ; ולמרות כל הניסיון המצטבר הזה, הם הלכו שולל אחר אשליות השווא, ממש כפי שעשו באותם השבועות ממש אחיהם הלא מנוסים בהונגריה, או המנוסים מאוד בגטו לודז'.

בשביל הזיכרון, 36, 2000, עמ' 49 – 54 .